

զուրզ (մեծ բաշ՝ տարանցիկ առևտրից գանձվող հարկ), ռեսմի-ի իհտիսաբ (հաշվառուի օգտին գանձվող հարկ) և այլն:

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայաստանի քաղաքները և արհեստագործությունը մեծ հարված ստացան XVI դարում և XVII դարի առաջին երեսնամյակում մղված թուրք-պարսկական պատերազմներից:

Նախորդ շրջանում արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոններ հանդիսացող քաղաքների մեծ մասը (Խլաթ, Մուշ, Արճեշ և այլն) զրկվել էին միջազգային իրենց կապերից, հետադիմել և գրեթե չէին տարբերվում գյուղերից³¹:

Պատմական Հայաստանի այս մասերում աչքի էին ընկնում միայն Բիթլիսը (Բաղեշ) և Վանը: Առևտրա-արհեստագործական խոշոր կենտրոններ էին նաև էրզրումն ու Երզնկան:

Շարաֆ խանի վկայությամբ, Բիթլիսում եղել են մոտ 800 խանութներ ու արհեստանոցներ, իսկ է. Չելեբու վկայությամբ այդ քաղաքն ունեցել է 40 հազար բնակիչ, 1200 խանութ և քարաշեն մի մեծ, ծածկված շուկա:

XVII—XVIII դարերում Թուրքիայում արհեստագործական արտադրության ամենախոշոր կենտրոնը Կոստանդնուպոլիսն էր. այստեղ հաստատված արհեստավորության մեծագույն մասը կազմում էին հայերն ու հույները: Կենցաղային իրերի, ինչպես և աշխատանքի գործիքների արտադրության պահանջները բավարարվում էին տեղական արհեստագործական արտադրությամբ: Գրեթե նման պատկեր էր տիրում նաև Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում՝ Վանում, Երզնկայում, էրզրումում և Դիարբեքիրում:

XVI—XVII դարերում Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքները վերածվել էին ռազմական ամրոցների ու քաղաքացիական վարչության կենտրոնների: Արհեստագործական արտադրությունը, որը կարգավորվում ու տնօրինվում էր պետության կողմից, պետք է նախ և առաջ բավարարեր բանակի, պալատի ու ֆեոդալների պահանջները: Արևմտյան Հայաստանում նշված դարերում առավելապես զարգացած էին արհեստագործության հետևյալ ճյուղերը՝ մետաղամշակման հետ կապված արհեստները, գործվածքների արտադրությունը, գորգագործությունը, կաշվի արդյունագործությունը, բրուտագործությունը և քարակոփությունը:

Արտադրողական ուժերի զարգացում է նկատվում Արևմտյան Հայաստանի այն քաղաքներում, որոնք գտնվում էին ավերիչ պատերազմների ոլորտից դուրս, տարանցիկ առևտրի մայրուղիների վրա. դրանցից էին՝ էրզրումը, Երզնկան, Թոխաթը: էրզրումի մասին Տավերնիեն դրում է. «Այստեղ կան շատ քարավանատներ: Այս քաղաքը, ինչպես և Թոխաթը հանդիսանում է Թուրքիայի տարանցիկ մեծ առևտրի կայաններից մեկը»: Ուշագրավ են Թոխաթի մասին նրա գրանցած տողերը. «Հատկապես նկատելին Թոխաթում այն է, որ այս քաղաքը հանդիսանում է դեպի Արևելք տանող խոշոր տարանցիկ կայաններից մեկը: Այնտեղ անվերջ գալիս են կարավաններ Պարսկաստանից, Դիար-

³¹ Տե՛ս „Chêref- nâme“, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 220—221, 222—223 և հտն.:

րեքիրից, Բաղդադից, Կոստանդնուպոլսից, Ձմյուռնիայից, Սինոպից և այլ վայրերից»²²։

Հայազգի արհեստավորները զգալի դեր են կատարել Փոքր Ասիայի արհեստների զարգացման գործում։ Դեռևս սելջուկների ժամանակ հայերի ձեռքին էր գտնվում մետաղամշակությունը և առհասարակ տեղական արդյունաբերության մեջ մեծ էր նրանց տեսակարար կշիռը։ Հենց այս պատճառով էլ, սկսած սուլթան Մուհամադ II-ի ժամանակներից, թուրք ղեկավարող շրջանները Արևմտյան Հայաստանի զանազան մասերից պարբերաբար հայ արհեստավորներին դնպի Կ. Պոլսի էին քշում²³։ Աղբյուրներում հիշատակվում են Ստամբուլի այն թաղամասերը, ուր բնակվել են Արևմտյան Հայաստանից ու Փոքր Ասիայից բերված արհեստավորները։

Թուրքիայում XVII—XVIII դարերում ֆեոդալական հարաբերությունների գերիշխանությունն իր կոնկրետ արտահայտությունը գտավ համբարական կազմակերպության ու արհեստագործական արտադրանքի պետական տնօրինման մեջ, մի հանգամանք, որը սահմանափակում էր արտադրողական ուժերի զարգացման հնարավորությունը։ XVII—XVIII դարերում հայ արհեստավորները չեն ընդգրկվել Թուրքիայում գոյություն ունեցող համբարությունների (ֆութուվաթ) մեջ, ուր իշխում էր մուսուլմանական ֆանատիզմը։ Ըստ երևույթին, հայերը միավորվում էին ուրույն համբարական կազմակերպություններում։ Աղբյուրների կցկտուր տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ Արևմտյան Հայաստանում արհեստավորների ու նրանց համբարական կազմակերպությունների ներքին կյանքը կարգավորում էին ոչ միայն իրենք՝ համբարական կազմակերպություններն ու տեղական իշխանությունները, այլև հայոց պատրիարքությունը, որի կարգադրությունները պարտադիր էին բոլոր արհեստավորների համար։

Արևմտյան Հայաստանի ընդերքը հարուստ էր օգտակար հանածոներով։ Հատկապես մեծ նշանակություն ունեին Գյումուշխանեի արծաթի հանքերը, որոնց մասին է. Չելեբին գրում է. «Այստեղ գտնված արծաթի հանքերը ոչ մի երկրում չկան... Բնակիչները ամբողջությամբ ազատված են հարկերից և պարտավոր են արծաթի հանքերը մշակել։ ...Կան 70 արծաթի հանքեր, որոնց մի մասը շահագործվում է ու մի մասն էլ անգործության է դատապարտված»։ Ի միջի այլոց, ոչ միայն Գյումուշխանեում, այլև մի շարք այլ վայրերում հարկի ու տուրքի փոխարեն բնակչությանը ստիպել են աշխատել պետական շինարարական կառույցներում և այլ վայրերում։ Է. Չելեբին հաղորդում է, որ Վանում ռեյան երեք հայկական թաղամասեր, որոնց բնակիչները բերդի ծառայողներ են ու խարաջի (գլխահարկի) փոխարեն պարտավոր են (մշտապես) նորոգել բերդը։ Ըստ էրզրումի Կանոննամեի 57-րդ հոդվածի, էրզրումի գավառներից մեկում հղած պաղլեղի չորս հանքերում աշխատելու համար տեղի բնակչությունը ազատված է հղել ջիզայից, իսփենջից, բահրայից, ավարիզից և այլ հարկերից։

²² J. B. Tavernier, հատ. Ա, էջ 11—12, 20։

²³ 1473 թ. Դերջանում Ուզուն-Հասանին հաղթելուց հետո սուլթան Մուհամադ Ֆաթիհը էրզրումի, Երզնկայի, Բարեդդի, Տիվրիկի, Սերասաիայի, Դիարբեքիի և այլ վայրերի հայ արհեստավորներին հավաքաբեց ու բռնությամբ տեղափոխեց Ստամբուլ։ Հետագայում՝ 1479, 1514, 1534 թթ. տեղի ունեցան հայ արհեստավորների նոր բռնի տեղահանումներ՝ մայրաքաղաքում վերաբնակեցնելու նպատակով։

Հանքային հարստությունները, ընդհանրապես, պատկանում էին պետությանը և արդյունահանվում էին կամ կապալառուների (մյուլթեգիմ), կամ էլ պետության հատուկ հավատարմատարների՝ էմինների կողմից, ինչպես կապալառուները, այնպես էլ էմինները, պարտավոր էին յուրաքանչյուր տարի պետությանը տալ որոշակի քանակությամբ հանքանյութ. նախատեսված քանակից ավելի արտադրված հանքանյութը պատկանում էր իրենց, ուստի և նրանք ամենադաժան ձևով շահագործում էին հանքագործ բանվորների աշխատանքը:

*
*
*

XVI դարում ամրապնդվում է հայ վաճառականությունը ոչ միայն Հայաստանի սահմաններից դուրս, ուր զարգացման համար նպաստավոր հող ուներ, այլև բուն Հայաստանում:

Դեպի Հնդկաստան ծովային ճանապարհի հայտնագործությունից հետո Առաջավոր Ասիան զեռեա ամբողջապես շէր կորցրել իր երբեմնի նշանակությունը եվրոպական առևտրի համար: Այսպես կոչված «Էկանտյան» առևտրի տեսակարար կշիռը զեռեա պատկառելի էր: Թուրքիան չկարողացավ ոչնչացնել Արևելքի հետ Արևմուտքի ավանդական առևտրական կապերը, և հայ ու հույն վաճառականներից գանձված մաքսահարկերը կազմում էին սուլթանական գանձարանի կարևորագույն եկամտի աղբյուրներից մեկը:

Միջերկրական և Սև ծովերից դեպի Իրան ու Հնդկաստան տանող առևտրական ուղիները ոչ միայն անցնում էին Հայաստանի վրայով, այլև Հայաստանի մի շարք քաղաքներ տարանցիկ առևտրի կայաններ էին:

Տարանցիկ հիմնական ուղիները (Պոլիս—Թոխաթ—Էրզրում—Թավրիզ, Զըմյուռնիս—Թոխաթ—Էրզրում—Թավրիզ, Տրապիզոն—Էրզրում—Թավրիզ) խափանվել էին XVI դարի վերջերին Թուրք-պարսկական պատերազմների, երկրի ընդհանուր ավերածության, Թուրքերի կողմից Անդրկովկասի ռազմակալման ու հետագայում ջալալիների ապստամբությունների հետևանքով, սակայն XVII դարի 20—30-ական թվականներից՝ նորից դարձել էին բանով:

Առևտրական այս ուղիներով կատարվող առևտրի զգալի մասը գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքին:

«Հայերը փոքրասիական նահանգներում,—գրում է XVII դարի Թուրքիայի ներքին կյանքը խորը ուսումնասիրած հայազգի պատմաբան Մ. դ' Օսոնը,—շատ հաճախ են իրենց նվիրում վաճառականության: Այդ հարուստ քարավանները կազմողները հենց նրանք են, և ոչ մահմեդականները: Հայերը յուրաքանչյուր տարի գնում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որպեսզի այնտեղ տարածեն աշխարհի չորս մասերի արտադրանքը»²⁴:

Տարանցիկ առևտրի հիմնական ապրանքներն էին տարբեր տեսակի թանկագին քարերը, պերճանքի առարկաները, մուշտակներ, գորգեր, բրդյա և մետաքսյա զանազան կերպասներ, արևելյան համեմունքներ և հատկապես հում մետաքս:

Սակայն առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը մեծապես

²⁴ M. d' Ohsson, Tableau général de l' Empire Ottoman, Paris, 1788—1824, հատ: IV, էջ 207.

խանդարում էր Թուրքիայի քարավանային ուղիների անապահովությունը, խոսելով օտևարական ուղիների վտանգավոր լինելու մասին, Ժ. Տավերնիեն հայտնում է, որ վաճառականներն ամենուրեք ենթարկվում են ավաղակների հարձակումներին՝ «Ամրոյշ Թուրքիան,—դրում է նա,—լի է ավաղակներով, որոնք թափառում են մեծ խմբերով ու սպասում ճանապարհի վաճառականներին, եթե նրանք հանդիպում են հարուստ վաճառականների, ապա կողոպտում են նրանց ու շատ հաճախ զրկում կյանքից»²⁵։

Այս դժվարություններով հանդերձ XVI—XVIII դարերում հայ վաճառականներն ունեցան զգալի հաջողություններ Թուրքիայի ներքին ու արտաքին առևտրի ասպարեզում։

5. ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Ամենացածր բարբարոսական աստիճանում գտնվող» թուրք ֆեոդալների գերիշխանության տակ հայ ժողովրդի համար չկար կյանքի ու գույքի ապահովություն։ Զուրկ մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, կրոնական կույր մոլեռանդության պայմաններում, հայ աշխատավորությունը ենթարկվում էր ամենադաժան հալածանքների ու անլուր տառապանքների։

XVII դարի սկզբում Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ճանապարհորդած Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ թուրքերն ամեն կերպ աշխատում էին վիրավորել հայերի արժանապատվությունը, նա այսպես է իր Ուղեգրության մեջ նկարագրում հայ ժողովրդի տառապանքը. «Եւ յայնմ ամի (1613 թ.), յորում ես էի Թոխաթ, ել հրաման չար, թէ եկեղեցիս և վանորայս մի վառեսցեն մոմեղէն ճրագ, այլ եղէ. և թէ ուրեք գտանէին՝ տուգանէին։ Եւ այսպիսի տառապանք և նեղութիւն էին ի ձեռս տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղբատ և չքաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզվեն, տուգանեն, զրպարտեն և առաւել հարկս պահանջեն»²⁶։

Թուրքական ղեկավարող շրջանները ցանկանում էին, որ քրիստոնյա հպատակի արտաքինն իսկ խոսեր նրա ստորադաս վիճակի մասին։ Այսպես, 1588 թ. հայ, ինչպես և հրեա տղամարդկանց կարգադրվում է սպիտակ փավելի փոխարեն կրել սև դգակ²⁷։ Քրիստոնյա հպատակների վախը բռնակալներից այնքան մեծ էր, որ ոչ ոք չէր հանդգնում հարուստ երևալ կամ շքեղ մի տուն կառուցել²⁸։ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում քրիստոնյաներին թույլ էր տրվում բնակվել միայն հատուկ թաղամասերում։ Նրանց արգելված էր կառուցել նոր եկեղեցի կամ նորոգել հինները, իսկ կառուցվածներն էլ զրավվում էին մզկիթների վերածելու համար։

1659 թ. Հակոբ Կարնեցին հայտնում է, որ հայրենի քաղաքում ու շրջակա գավառներում եկեղեցիներից շատերը վեր են ածվել մզկիթների ու բաղնիքների։ Նա գրում է.

Կարնո քաղաքս պատուական,
Որ մաւր Յիսուսի է կառուցման,

²⁵ J. B. Tavernier, հատ. Ա, էջ 2։

²⁶ Սիմեոն Լեհացի, էջ 194։

²⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 516։

²⁸ Տե՛ս Michel Feuvre, նշված աշխատությունը, էջ 166։